

KUTADGU BİLİĞ'İN KAHİRE NÜSHASI ÜZERİNE NOTLAR I

Erdem UÇAR*

ÖZET

Kutadgu Bilig hakkında günümüze değin birçok araştırma ve monografi çalışması hazırlanmış, ancak bu araştırmaların çok az bir kısmı eserin metni ve nüshaları ile ilgili olmuştur. Reşit Rahmeti Arat'ın (1900-1964) esere ömrünün yarısını vakfedip ortaya mükemmel bir neşir ve tercüme koymuş olması ile Arat'ın ilmî otoritesi, KB'nin metin sorunlarına mesafeli yaklaşılmasında temel sebep olmuştur. Reşit Rahmeti Arat'ın metin neşri üzerine en dikkate değer ve doğrudan yapılan tespitler, Robert Dankoff'a aittir. Dankoff, Arat'ın en büyük hatasını, üç yazmaya da eşit olarak değer verip asıl metni ortaya koymada herhangi bir prensiple hareket etmeden keyfi bir uygulama tatbik etmesinde görür. Dankoff, Arat'ın tespitlerini de dikkate alarak metnin nüshalarının teşekkül şemasını hazırlamış ve eserin nüshalarının 6 aşamalık bir süreçten geçtiğini ileri sürmüştür. Buna göre, Fergana nüshası ile Kahire nüshasına kaynaklık eden, ama elimize ulaşmayan X nüshası, üçüncü evrede oluşan Ana nüshaya (Archetype) dayanmaktadır. Kahire ve Viyana nüshası doğrudan aynı kaynağa gitmez, Viyana nüshası Kahire nüshasının neşet ettiği kaynaktan (X nüshası) değil, Kahire nüshasının neşet ettiği kaynaktan gelen ve elimize ulaşmayan bir Y nüshasına dayanır. Viyana nüshasının 1439'a, Kahire nüshasının 1367 öncesine ve Fergana nüshasının da muhtemelen XIII. yüzyıla ait olduğuna bakılırsa, elimizdeki üç nüshanın da Yüsuf Hâş Hâcib'in kaleminden çıkmadığını veya onun müşahedesi altında yazılmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu nedenle, KB metin neşri çalışmaları ilk olarak bütün nüshaların ayrıntılı edisyon çalışmalarının hazırlanması ile başlamalıydı. Her nüshanın ihtiva ettiği özellikler tespit edildikten sonra "*müellifin elinden çıkan asıl nüsha*" ile ilgili '*asil metin*' oluşturma işi başlamalıdır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Kahire nüshası, notlar, metin sorunları.

NOTES ON CAIRO MANUSCRIPT OF QUTADGU BİLİĞ I

ABSTRACT

A lot of research has been done and monographies have been written regarding Qutadgu Bilig, however, only few of these were about its text and manuscripts. Because Reşit Rahmeti Arat (1900-1964) spent half of his life on this work and published a perfect translation

* Yrd. Doç. Dr. Gediz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: merdemu@gmail.com, erdem.ucar@gediz.edu.tr.

and due to his scholarly authority, Turcologists handled the textual problems of QB tentatively. It was Robert Dankoff who studied Reşit Rahmeti Arat's publication and did remarkable and direct comments on it. Dankoff thinks that Arat's biggest mistake was to esteem three manuscripts equally and acting with arbitrary attitude without a principle while introducing the main text. Dankoff took Arat's evaluations into consideration and prepared the organization schemas of the manuscripts and suggested that the manuscripts went through a six step process. According to this schema, the lost X manuscript, the source of Cairo and Vienna manuscripts, is based upon the Archtype, which was formed in the third phase. Cairo and Vienna manuscripts do not directly come from the same root. Vienna manuscript does not come from the root which Cairo manuscript is based upon (X manuscript). It is based upon a Y manuscript, which is missing and comes from the source that Cairo manuscript is based upon. Considering the fact that Vienna manuscript was written in 1439, Cairo manuscript was written before 1367 and Fergana manuscript was probably written in XIII. Century, we can clearly say that these three manuscripts were not written by Yūsuf Hāş Hācib or under his supervision. Therefore, research on Qutadgu Bilig text manuscripts should have started with the detailed edition of all manuscripts. After detecting the features of each manuscript, researchers should start forming the 'main text' about 'the text which was written by the author himself'.

Key words: Qutadgu Bilig, Cairo manuscript, notes, textual problems.

Kutadgu Bilig hakkında günümüze değin birçok araştırma ve monografi çalışması hazırlanmış, ancak bu araştırmaların çok az bir kısmı eserin metni ve nüshaları ile ilgili olmuştur. Eserin, metin sorunları ile ilgili ortaya konan çalışmaların sayısına ve niteliği dikkate alınarak Dede Korkut gibi bir eserle mukayese edilse, KB hakkındaki çalışmaların Dede Korkut'a göre daha geride olduğu açıkça görülecektir. Dede Korkut'un Azerî Türkçesi özellikleri ihtiva etmesi, Azerî Türkologları bu esere yönelirken, Mehmet Fuat Köprülü'nün "*Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız yine Dede Korkut ağır basar*" sözü de Türkiye'deki Türkologları ateşlemiş ve Dede Korkut metninin bütün nüshaları izahlı ve açıklanmalı olarak neşredilmiştir.

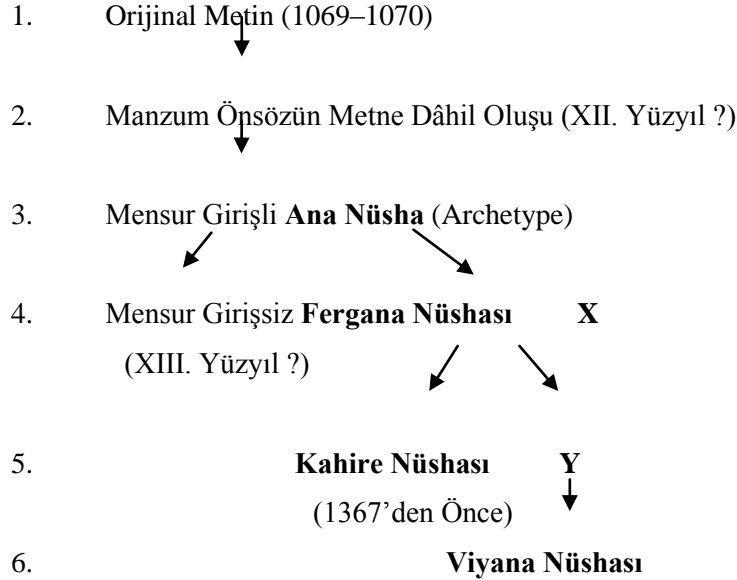
Kanaatimizce burada üzerinde önemle durulması gereken konu, neden KB için de aynı durumun söz konusu olmadığıdır. Eski Türkçenin en uzun metinlerinden biri olan ve günümüz Türk lehçeleri için bir hazine niteliğindeki bu kıymetli eser, niçin nüshaları bakımından hak ettiği tetkik mesaisine sahip olamamıştır? Bu sorunun birden çok cevabı olabilir, ama şüphesiz ki, Reşit Rahmeti Arat'ın (1900–1964) esere ömrünün yarısını vakfedip ortaya mükemmel bir neşir ve tercüme koymuş olması ile Arat'ın ilmî otoritesi, KB'nin metin sorunlarına mesafeli yaklaşılmasında temel sebep olmuştur.

Arat'ın ilk baskısını 1947'de yayınladığı KB metin neşri hakkında ilk tenkit 1949'da Ahmed Ateş tarafından yapılır. Ateş, bu kısa tenkidinde KB neşrinde "*miellifin elinden çıkan asıl nüshanın*" hazırlanmasında Arat'ın B (Fergana) nüshasını esas aldığını, dolaylı olarak da edisyonunu oluştururken keyfi bir yöntem benimsediğini düşünür (1949, 157–163).

Arat'ın metin neşri üzerine en dikkate değer ve doğrudan yapılan tespitler, Robert Dankoff'a aittir. Dankoff, Arat'ın en büyük hatasını, üç yazmaya da eşit olarak değer verip asil

Turkish Studies

metni ortaya koymada herhangi bir prensiple hareket etmeden keyfi bir uygulama tatbik etmesinde görür (1979a, 89). Dankoff, bu bağlamda Arat'ın tespitlerini de dikkate alarak metnin nüshalarının teşekkül şemasını hazırlamış ve eserin nüshalarının 6 aşamalık bir süreçten geçtiğini ileri sürmüştür.¹ Buna göre, Fergana nüshası ile Kahire nüshasına kaynaklık eden, ama elimize ulaşmayan X nüshası, üçüncü evrede oluşan Ana nüshaya (Archetype) dayanmaktadır. Kahire ve Viyana nüshası doğrudan aynı kaynağa gitmez, Viyana nüshası Kahire nüshasının neşet ettiği kaynaktan (X nüshası) değil, Kahire nüshasının neşet ettiği kaynaktan gelen ve elimize ulaşmayan bir Y nüshasına dayanır (1979a, 89):

(1439)

Arat, edisyonunda “*asıl nüshanın metnine uygun olması lazım gelen*” şekilleri tespit etme çabası ve “*asıl nüshaya mümkün mertebe yakın bir esas elde etme*” (KB I, V) gayesiyle hareket etmişti. V nüshasının 1439’a, K nüshasının 1367 öncesine ve F nüshasının da muhtemelen XIII. yüzyıla ait olduğuna bakılırsa, elimizdeki üç nüshanın da Yüsuf Hâş Hâcib’in kaleminden çıkmadığını veya onun müşahedesinde yazılmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Diğer taraftan, günümüze değin elimize ulaşan KB nüshalarının Yüsuf Hâş Hâcib’ten en az iki yüzyıl sonra yazıldığı görülüyor. Bu nedenle, KB metin neşri çalışmaları ilk olarak bütün nüshaların ayrıntılı edisyon çalışmalarının hazırlanması ile başlamalıydı. Her nüshanın ihtiva ettiği özellikler tespit edildikten sonra “*müellifin elinden çıkan asıl nüsha*” ile ilgili ‘asıl metin’ oluşturma işi başlayacaktı.

Ancak KB’nin bütün nüshalarının müstakil ve açıklamalı neşirleri henüz hazırlanmamıştır. Biz de her nüshanın otopsisinin yapılması gerektiği düşüncesinden hareketle, Kahire nüshası üzerine daha dikkatli bir şekilde eğilmeye karar verdik. Nüsha ile ilgili notlarımızı paylaşmak için bir dizi makale ile fikirlerimizi sunmaya çalışacağız.

¹ Reşit Rahmeti Arat’ın Kutadgu Bilig hakkındaki notları arasında Sir Gerard Clauson’a ait Kutadgu Bilig’in nüsha tarihinden bahseden elyazısı ile yazılmış bir tablo keşfedilmiştir. Bu tabloda, Clauson, Robert Dankoff’un ortaya koyduğu metnin nüshalarının teşekkül şemasına büyük ölçüde benzer bir şema hazırlamıştır. Daha geniş bilgi için bk. Gürsoy–Naskali 1992, 158–159. Dankoff’un görüşlerini Marcel Erdal da dile getirmiş ve aynı şemayı kabul etmiştir (2011, 201–208).

Kahire nüshası hakkında ilk ve tek malumatı Wilhelm Radloff'tan öğreniyoruz. 1897'de Kahire'deki Hidiv Kütüphanesi müdürü Bernhard Moritz (1859–1939), Berlin Bilimler Akademisi'nde görevli Karl Eduard Sachau'a (1845–1930) birkaç sayfa Eski Türkçe bir yazmanın kopyasını gönderir. Sachau da yazmanın kopyalarını Radloff'a gösterir. Türkçe bilmeyen ve yazmayı tanımlayamayan Bernhard Moritz'in aksine Wilhelm Radloff eseri hemen tanır ve tavsif eder. Buna göre, yazma 196 yapraktan müteşekkil olup 35x35 cm edatındadır. Her sayfada 17 satırın yer aldığı yazmada yazılar 1 cm içeridedir (Radloff 1898, 22–23). Yazma, bugün Mısır Millî Kütüphanesi ve Arşivi'nde (Eski Adı: *Hidiv Kütüphanesi*) No: 168'de muhafaza edilmektedir.

Kahire Büyükelçiliğinin yardımıyla nüshasının fotoğrafları Türk Dil Kurumu'na getirilmiştir. Fotoğrafların yer aldığı mikrofilm, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Mikrofilm Arşivinde No: 150'de saklanmaktadır. Bu fotoğraflar, Türk Dil Kurumu tarafından 1943'te tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır. Daha sonra Kültür Bakanlığı Mısır'dan getirdiği yeni fotoğraflarla nüshanın tıpkıbasımını 1993 yılında tekrar yayınlamıştır. Ancak hemen belirtmeliyiz ki Kültür Bakanlığının yayınladığı faksimile neşri ile Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı faksimile neşri arasında “çok büyük farklar” görülmektedir.

“Kahire nüshasının yazısı açık ve okunaklı nesih ile yazılmıştır. Nüshanın başında ve ortalarında bazı sahifeler, rutubet tesiri ile zedelenmiş, geri kalan büyük bir kısmı ise iyi muhafaza edilmiştir” (KB I, XXXVIII). Nüshada eksik yapraklar mevcuttur. Arat'ın KB neşrine göre, Kahire nüshasındaki eksik beyitleri şöyle gösterebiliriz: D/73–454, D/587–646, D/836–971, D/1504–1562, D/4579–4610, D/6245–6303, D/6352–6417, D/6632–6645 (KB I, XXXVIII). Her sayfada 17 satır olduğunu düşünürsek, takriben 46 sayfalık bir kısmın eksik veya kayıp olduğunu söylemek mümkündür.

Kahire nüshası, yazısı bakımından nüshalar arasında en iyi olanıdır ve fotoğraf tekniği bakımından da kusursuzdur. Ancak Türk Dil Kurumu'nda basılan faksimile neşre hazırlanırken bazı yerlerde müdahaleler olmuş ve müdahalelerle kimi yerlerde metindeki ifadeler değişmiştir (KB I, XLII). Arat'ın da ifade ettiği üzere, faksimileleri neşre hazırlayanlar, müdahale etmeden nüshayı yayınlamalıydı.

Aşağıda, Kahire nüshasına yönrlük şahsî fikirlerimizi içeren, doğrudan nüsha ile ilgili ve Arat'ın edisyonuna ve metnin çevirisine dair notlar görülecektir.

NOTLAR

K 002/03 kudratlıg pādīshāh <turur>. V 002/02'ye ve metnin bağlamına göre unutilan <turur> eklenebilir.

K 002/04 kim tiledi <erse>. V 002/04'e ve metnin bağlamına göre unutilan <erse> eklenebilir.

K 002/04 yaf'alu <allahu> mā yaşā yahkumu mā yurīd. İki ayrı ayet söz konusudur. *yaf'alu mā yaşā* kısmında <allah>'ın yazılması unutilmuştur. Ayetin aslı tam olarak *yaf'alu allahu mā yaşā'u* “Allah dilediğini yapar” (Kur'an Yolu, 14/27) şeklindedir. *Yahkumu mā yurīd* “Allah istediği hükmü verir” (Kur'an Yolu, 5/1) ise diğer bir ayeti gösterir. Zaten ayetlerden önce, ifadelerin Eski Türkçesi bulunmaktadır.

K 002/05 üdür<ün>di. Yazıcı kelimeyi eksik yazmıştır. *üdürdi* müstakil fiil olamaz, buradaki ifade ‘seçkin’ anlamındaki *üdründi* olmalıdır. V 002/07'deki *üdründüşi*'nin hemen üstüne Arap harfleriyle Farsça *güzīde* [guzīda] ‘chosen, excellent’ (Steingass 1892, 1089b) var. Krş.

Turkish Studies

üdrüdi 'chosen, choice, select' (EtymDic, 70b); *üdürüdi* 'seçkin, iyi, yeğ' (Nehcü'l-Ferâdis 1995, 250/04).

K 002/07 yaramış (düz. bezemiş). KB I: *bezemiş* (1, dip. 9). Faksimilelere değil, orijinal yazmaya müdahaleden kaynaklanan bir hata olmalıdır. Aynı müdahale ile oluşan hata için krş. K 004/01 (→KB I, B/10).

K 002/09 <maşrıq> vilâyetinde. V 002/14'e ve metnin bağlamına göre unutulmuş <maşrıq> eklenebilir.

K 002/13 zîn<et>ü'l-umerâ. V 003/08'e göre unutulmuş <et> kısmı eklenebilir.

K 002/15 tükel <kılıp>. V 003/14 ve F 002/09 ile metnin bağlamına göre unutulmuş <kılıp> eklenebilir.

K 002/16 eşkinde (düz. öskinde) kigür-. Krş. 'VSKYNK' *öskiye* (K 295/06). *ösk* 'ön, huzur, kat' için bk. Li 2004, 763-764. KB'nin diğer nüshalarında *öskiye kigürmiş* mevcut. Krş. F 002/09, V 003/14. *kigür-*, Eski Türkçede genellikle +*ka* yönelme hali ekli tamlayıcıyla görülse de +*da* ekli kullanımına da rastlanır. *öskinte kigür-* için bk. Kaya 1994, 294/15; Wilkens 2007, 0096. *kigür-*'e KB III: 256'da verilen 'girdirmek, içeri sokmak' anlamı metnimize uygun değil. +*da kigür-* 'to bring in, introduce' için bk. EtymDic, 712b-713a. Bu nedenle *öskinde kigür-*'i 'huzurunda sunmak' şeklinde çevirmek mümkündür.

K 003/11 i. 'Y şeklinde yazılan hitap edatı, vezin gereği ve duruma göre *ay* veya *i* (Ateş 1949, 162-163; Mahdum 2011, 385) olarak iki şekilde ortaya çıkar. Eski Türkiye Türkçesinde de *i* mevcuttur. Krş. Timurtaş 1981, 108; Tiken 2004, 123-124. Nüshamızda ayrıca krş. 004/12 [→KB I, B/21], 005/07 [→KB I, B/33], vs. Yüsun Hâcîb, eserinde vezin gereği Karahanlıcada kullanılan değişken şekilleri kullanmaktadır (Erdal 1986, 89-94). *ay* ve *i* de bu değişken şekiller arasında değerlendirilmelidir.

K 004/02 tizip yinçüleyü kamuğ tüp tüzi. Arat, edisyonunda *tüzi*'nin *tözi* şeklinde de okunabileceğini düşünmüş (Dankoff 1979a, 97), ama *tüp tüzi*'yi çevirmemiştir (KB II, B/11). *tüp tüz*, Uygurcada bilinen bir ifadedir ve beyitin anlamına da uygundur. *tüp tüz* 'ganz eben, völlig gleich' için bk. Wilkens 2007, 426a.

K 004/07 kitabın eşitgen bilür oş anı // okıgan bitigen uçumas muni. KB II: "Her okuyan, yazan bunu anlayamaz; bunu ancak kitabın izahını duyan bilir" (B/16); KBDankoff: "He who hears the book expounded knows it straightaway; he who reads or writes cannot understand" (258). Beyitte, Arat'ın 'kitabın izahını' ve Dankoff'un 'the book expounded' şeklinde çevirdikleri ifadelerin karşılıklarını bulamıyoruz. *eşit-* fiili burada 'duymak, işitmek' anlamında değil, 'to get of news (something Acc.)' (EtymDic, 257b) anlamındadır. O zaman, beytin ilk mısrasını 'kitaptan haberi olan böylece onu anlar' diye çevirebiliriz. Krş. Türkçe Sözlük: *haberi olmak* 'bilgisi olmak, bilmek' (823b). Ayrıca bk. Ayverdi 2011, 1824a.

K 004/07 oş. *oş*, burada KB III, 499 ve EtymDic'te verilen 'look, see here' (254b) anlamında değil, 'thus, now' (DLT, 289) anlamındadır. Krş. Eski Türkiye Türkçesi *uş* 'çünkü, fakat' (Tiken 2004, 102-103).

K 004/10 munıq. Eski Türkçede *bo* işaret zamirinin ilgi halli şekli *munıq/monıq* (Erdal 2004, 199), Harezmi Türkçesinde de yuvarlak ünlülüdür (Nehcü'l-Ferâdis, Mu'înü'l-Mürîd, vs.), Çağataycada *i*'li şekiller görülmeye başlanır (Eckmann 1988, 83). Müstenihin dilinden yazmaya dâhil olan (müstensih sızması) özelliklerden biri olmalı.

K 004/10 munıq teg. Arat, V 005/11: *munıq*'a rağmen *muni*'yi (KB I, B/19) tercih etmiş. +*nXn* *teg* için krş. K 004/10 ve 16. *teg* edatının ilgi hali ile bağlanması Orta Türkçe dönemindedir.

Turkish Studies

Örneğin, Nehcü'l-Ferâdis 1995, 23/2, 35/9. Arat, Eski Türkçede daha sık görülen *muni teg* (EtymDic, 475a) yapısını düşünerek ve F nüshasına dayanarak *muni*'yi tercih etmiş olmalı.

K 004/10 ajund((a) idin (düz. adın). Radloff, K nüshasında *ajunda*'nın yanında küçük harflerle *'DYN* yazıldığını ifade eder ve mısrayı 'Es gibt kein anderes Buch in dieser Welt, dass diesem gleichkommt' şeklinde çevirir (KBRadloff II, 5, dip. 11). Arat da aynı şekilde K nüshasında *adin* eklemesinin mevcudiyetini belirtir ve V 005/11'e dayanarak *adin*'ı tercih eder (KB I, 5, dip. 19). K nüshasında *adin* şekilde bir düzeltme veya ekleme görülüyor. Burada bir yazım hatası söz konusudur. Beyitin bağlamına göre *adin* 'other, another' (EtymDic, 60a) daha uygundur, zaten *idin* şeklinde bir kelimeye Eski Türkçede rastlanmaz.

K 004/10 kamuğ türk için. KB I, B/19; V 005/11 *türk-ü çin*. K nüshasındaki *için*, *iç* kelimesinin araç halli şeklidir ve 'inside, mutually' (EtymDic, 28a-b) anlamındadır ve Yûsuf Hâş Hâcib'in kast ettiği 'bütün Türkler arasında' olmalıdır. K nüshasındaki ifade V nüshasına göre daha anlamlıdır.

K 004/12 imîn. Ar. alıntı *emîn* 'reliable, trustworthy' (Wehr 1976, 28b) kelimesinin metnimizde *'MYN* şeklinde *i*'li yazımı metnimizin istinsah tarihinin XIV. yüzyıl olduğunu gösteren tanıklardan biridir. Benzer durum Altın Ordu sahasında yazılan Kıpçakça 1383 tarihli Hüsrev ü Şirin metni için de geçerli. Krş. Hacıeminoğlu 2000, 9.

K 004/13 teñi (düz. anı). V 005/14: *K'NY. anı* (KB I, B/22). Dankoff da Arat'ın tercihini kabul etmiştir (258). Ne *K'NY* ne de *TNY* beytin anlamına uyuyor. V nüshasında aslında *anı* yazılmak istenmiş, ama baştaki *elif* iyi yazılmadığı için *K'NY* ortaya çıkmıştır. Zaten, Arat da baştaki *k*'dan şüphelenmiştir (KB I, 6, dip. 22). Eğer V nüshasında yazıcı *kanı* yazmak isteseydi, baştaki *kağ*'ın üzerine iki nokta koyardı. Krş. V 005/17. K nüshasındaki hatalı yazımın sebebi ise muhtemelen *anı* için başta olması gereken *elif*'in unutulmuş olmasıdır. *TNY* ile *közetür* arasındaki boşluk açıkça fark ediliyor. Sonuç olarak buradaki kelime *anı*'dır, zira *anı* ile *munu* kafiyeyi sağlıyor ve *közetür* ile *uğupan* fiillerinin nesnesini teşkil ediyor.

K 004/15 uza. *uza* (KB I, B/24). *uz* 'perfect, in sound condition' (EtymDic, 277b) köküne kafiye gereği *a* eklenmiştir ve *a*'nın morfolojik bir kıymeti yoktur. Benzer durum için krş. K 004/17, 005/13, vs.

K 005/02 ... tip atar // ... me ayar. Arat, ... *ayar* // ... *atar* (B/28), KBRadloff II, ... *adar* // ... *ma ter* (5, dip. 20) şekillerini tercih etmiş. Bize göre beyitin ilk mısrasının sonundaki kelime *atar* okunabilir. Ancak, K nüshasında müstensih veya sonradan başka birisi *te*'nin altına iki nokta koyarak karışıklığa sebep olmuştur. Beyitin sonundaki kelime *ayar* olmalıdır. Aynı şekilde burada da *ye*'nin üstünde fazlalık iki nokta vardır.

K 005/04 turanlığ{lar}. İlk mısradaki *irânlıglar* nedeniyle müstensih ifadeyi çokluk şekilde yazmıştır. V 006/01'e göre ve vezin gereği {lar} fazlalıktır.

K 005/04 uçar. KB II: 'anarlar' (B/30). Eğer bir baskı hatası yoksa (*anlarlar* ?) 'anmak' çevirisi kabul edilemez. *uğ-* 'to understand (something Acc.)' için bk. EtymDic, 77b.

K 005/04 tir<ler>. V 002/02'ye ve vezne göre unutilan <ler> kısmı eklenebilir.

K 005/05 ne törlüg bo sözler öñin tildeki // kigürmiş muñar kör kamuğ ildeki. KB II: B/31'deki çeviri oldukça serbesttir. Beyitin çevirisi şöyle yapılabilir: "Muhtelif dillerde bu sözler (kitabın isimleri) ne kadar çeşitlidir, bunlar bütün ülkelere girmiştir".

K 005/09 kim ol men bo mülkni tutuğlı kayu // kereklig añar bo hakimler ayu. V 006/06: *men*. KB I: *ma* (B/35). Hâlbuki K ve V nüshasındaki *men* vezin bakımından da anlam

Turkish Studies

bakımından da beyte uygundur. Yūsuf H̄āḡ H̄ācib'in kaleminden çıkan nüshada muhtemelen *men* vardı.

K 005/11 {(ad)}. Sonradan eklenen bu kısım fazlalıktır. Krş. KBRafloff II, 6, dip. 8.

K 005/16 haḡı. Karahanlıcada iyelik ekini alınca *ḡ* ünsüzü vezinden de anlaşılacağı üzere Türkiye Türkçesindeki gibi ikizleşmiyordu.

K 006/03 öziñiḡ. Bu kısım F nüshasında yok. V 006/17'de de *öziñiḡ* olmasına rağmen, Arat, edisyonunda ifadeyi *özi teg* (KB I, B/46) olarak okur veya düzeltir. Hâlbuki *öz* zamirinin ilgi halli şekli burada oldukça anlamlıdır. Beyti şu şekilde anlamak mümkün: "Hükümdara nasıl davranılması gerektiğini [ve hükümdarın] kendisinin de [halk ile nasıl] uyum içinde olması gerektiğini [söyler]".

K 006/03 köñülgü. KB II: 'itaat etmek' (B/46), 5474. beyitte ise 'düzelmek' anlamı verilmiş. KB III: 'doğrulmak' (280). *köñül-* gövdesi EtymDic ve Erdal 1991'de yer almaz. Clauson, *kön-* kökünün Türk dillerinde kazandığı metaforik anlamlar arasında 'to agree (with someone, to something), to become reconciled' (EtymDic, 726a) anlamını kaydeder. Bize göre 5474. beyitte geçen *köñül-* 'doğru olmak, düzelmek' anlamındayken, bu beyitte 'antlaşmak, uyuşmak' anlamında olmalıdır. Krş. Kırg. *kön-* (II) '1. muvafakat etmek; 2. alışmak' (Yudahin 1994, 502a).

K 006/04 iw-. KB II: 'koşmak' (B/47) anlamında değil, 'to be in a hurry, to hurry' (EtymDic, 4b) anlamındadır.

K 006/06 nigü tut (düz. bekütüp). *nigü tut* ifadesi beyitte anlamsız. Müstensih metni istinsah ederken noktalama hatası yapmış olmalı. Düzeltme V 006/20 de dikkate alınarak *bekütüp* şeklinde yapılabilir. *beküt-* 'to fasten, make fast, consolidate' için bk. EtymDic, 325b. KB I: *bekitip* (B/49). Hâlbuki V nüshasında kelime açıkça *bekütüp*.

K 006/10 bu kaç ḡarf {kıya(r)} ((ḡoyar)) men ḡumarı saḡa. V 007/03: *ḡoyar*. KB I: *ḡarfḡına* (B/53). Yazmada, üst satıra sonradan eklenen *ḡumarı ḡoy-* 'miras bırakmak' metnimize daha uygundur. V 007/03'de de *ḡumarı ḡoy-* mevcut. Ancak, Eski Türkçe'de *ḡod-* (EtymDic, 595b-596a) şeklinde bir fiil beklenirdi. Burada, eklemenin Orta Türkçede, müstensih'in yaşadığı dönemde yapıldığı anlaşılıyor.

K 006/14 mu teḡi (düz. munuḡ kim). KB I: *bu teḡi* (B/57), ama ifadeler çevrilmemiş (KB II: B/57). V 007/07: *munuḡ ki. mu teḡi* anlamsız. V nüshasındaki ifade doğruya en yakın ifade olmalı. Ancak *kim* edatı da V nüshasında eksik yazılmıştır.

K 006/14 ḡut (düz. ḡuz) ord<u> ili. V 007/07: *ḡur*. KB I: *ḡuz* (B/57). V ve K nüshasının müstensihleri *ḡuz ordu* yer adını bilmiyordu (KB I, XXII), bu nedenle anlamayıp *ḡut ordu* ifadesini kullandı, ama *ordu* kelimesindeki sondaki *vav*'ı eklemeyi unuttu. Kaşgarî, Balāsāḡün yer adının eski adını *ḡuz ordu* (DLT, 74) ve *ḡuz uluḡ* (DLT, 43) olarak kaydeder.

K 007/04 beyāni<n>. V 007/14'e ve vezne göre unutulmuş <n> kısmı eklenebilir.

K 007/06 'āfyet. V 007/16: ''FYȚ'. 'āfyet, beyitin veznini bozuyor. KB I: B/66'daki gibi 'āfyet şekli vezin gereği kabul edilebilir.

K 007/07 bo yaḡloḡlıḡını (düz. bo yaḡlıḡ atını). V 007/17: *yaḡlıḡ atını*; KB I: *yaḡlıḡ atını* (B/66). Arat, Kahire nüshasındaki ifadeyi *yaḡluḡluḡını* (KB I, 9, dip. 67) şeklinde okur. *yaḡluḡluḡını* beyitin veznine uygun değil, burada *yaḡluḡluḡını* olmalıdır, ama böyle bir ifade de beyte bir anlam katmıyor. V nüshasına dayanarak beyitteki ifade *bo yaḡlıḡ atını* ile düzeltilebilir. *yaḡlıḡ* 'in a ... way, manner; of a ... kind' için bk. EtymDic: 950b.

K 007/13 tadjikçe (düz. tadjikçe). V 008/01: *tadjikçe*. Krş. Ersoylu 1992, 172. *tadjik* ‘Persian (fârisî)’ için bk. DLT, 193. *Tadjikçe* ile kast edilen ‘Yeni Farsça’ olmalıdır. Bk. Barthold 1979, 617b; Perry 2005, 1.

K 007/16 üküş algıl ‘ibret me açgıl közüñ. V 008/03’te *algıl ‘ibret’* in yerleri değişiktir ve mısra bu şekilde vezin bakımından daha uygundur.

K 007/17 rozī kıl kamuğ ((bar))ça mü’minlarķa. V 008/04; KB I: *ruzi kıl kamuğ mü’minlarķa liķa* (B/77); KB II: “Bütün müminlere didârını nasip et” (B/77). Cümlenin yüklemi *rozī kıl-* ‘rızk vermek’ olduğu için Ar. *liķā* ‘yüz’ anlamsız kalıyor. Halbuki K nüshasındaki ifadeler oldukça mantıklıdır.

K 008/17 irsellik. Kelimeye verilen KB II: ‘vefasızlık’ (C/17), KB III: ‘döneklilik, vefasızlık’ (200) veya ‘laziness, lethargy’ (EtymDic, 238b) anlamları yerine ‘kararsızlık’ anlamını öneriyoruz.

K 010/05 řamģacı. Metinde ‘the official title of an officer whose duties related to the *tamģa*’ (EtymDic, 505b) anlamında değil de ‘sarayda bir işi yapmakla görevli memur’ anlamını düşünmek daha uygun.

K 010/17 tiril- KB II: *tiril-* ‘geçinmek’ (C/55). *tiril-*’in ‘to assemble (intr.)’ (Erdal 1991, 677) anlamına bakarak, fiili ‘teşkilatlandırılmak’ anlamında düşünüyoruz.

K 011/14 ig<l>ig. F 012/02’ye göre unutulmuş <l> kısmı eklenebilir. Krş. *iglig* ‘sick, ill’ (EtymDic, 106a).

K 012/08 keçürgen. Kelime, KB II: ‘göçürmek’ (D/1) anlamında değil, ‘to forgive (sins)’ (EtymDic, 698b) veya ‘bağışlamak’ (KB III, 233) anlamındadır. *keçürgen*’in Ar. ‘*Afuvv* karşılığı için bk. Ata 2007, 136; Ar. *Halīm* karşılığı için bk. Ata 2007, 142.

K 012/12 kamuğ barça muñluğ törütülmiş. KB II: “Bütün yaratılmış olanlar ona muhtaçtır” (D/5); KBDankoff: “All things that come into being are dependent on Him” (39). *muñluğ* ‘muhtaç, bağlı’ anlamında olamaz. EtymDic’teki çeviri doğrudur: ‘All His created beings suffer’ (769b).

K 012/16 ikike (düz. neñke). V 010/28: *ikike*; F 013/09: *neñke. neñke* (KB I, D/9). KB II: *tözü neñ* ‘her şey’ (D/9) beyitin anlamına daha uygun.

K 012/17 katılımas qarılmas saķışķa{n} seçü. V 010/29; F 013/10: *saķışķa*. Eski Türkçe ve Orta Türkçede *saķış-* diye bir fiil yok. Kelimenin sonundaki üstünlü tenvin, vezni düzeltmek için müstensih veya sonradan başka biri tarafından anlamadan eklenmişe benziyor. Buradaki kelime *saķış* ‘counting, calculation’ (EtymDic, 20b) olmalı. Ayrıca, KB II’deki ‘istisna sayıya gelmez’ (D/10), yerine doğru çeviri için bk. KBDankoff, 39.

K 012/17 seçü. KB I: *saçu* (D/10). KB II: ‘istisna’ (D/10). *seçü* düzeltmesi için bk. Tezcan 1981: 57.

K 013/10 ay sırķa yaķın ay köñülke ediz. KB II: D/20’deki çeviri yerine doğru çeviri için bk. EtymDic, 73b; KBDankoff, 39.

K 013/16 netegligke kirme. KB II: D/26 ve KBDankoff: 39’daki çevirinin aksine EtymDic’teki çeviri daha anlamlı: “do not try to investigate the nature (of God)” (776b).

K 013/16 barıña muķarr bolģıl amrul V 011/16: *muķarr bol-*; F 014/12: *bütün bol-*. KB I: *bütün bol-* (D/26). KB II: ‘inanmak’ (D/26). *bütün*’e, KB III, 121 ve EtymDic, 306b’te verilen ‘doğru, dürüst, sahih, bütün’ anlamlarına bakarak, *bütün bol-*’a ‘inanmak’ şeklinde bir

anlam vermek zor. Hâlbuki V ve K nüshasındaki *muḳarr bol-* 'tasdik etmek' ifadesi mısraya uygun. Arat da çevirisinde *muḳarr bol-*'ı tercih etmiş benziyor.

K 014/03 neteglig. KB'de D/12, 16, 26. satırlardaki *neteglig* için verilen KB II: 'nasıl olduğu' (12–13) ve KB III: 'nasıllık' (330) anlamı yerine EtymDic, 776b ve KBDankoff, 39'da önerilen 'essence, essential nature' ve 'nature' anlamı daha doğrudur. Krş. Eski Türkiye Türkçesi, Osmanlıca *nitelik* 'keyfiyet, mahiyet' (Tarama Sözlüğü 1996, 2889).

K 014/15 atada{((n))} anada{((n))}. Sondaki elifin üzerindeki üstünlü tenvinler sonradan eklenmiş benziyor. Krş. *rabda{((n))}* (K 014/12). Aynı satırda ayrılma hali eki *-dIn* şeklindedir.

K 015/02 küsüş. Eski Türkçedeki 'istek, arzu' anlamı dışında KB'deki 'precious' anlamı için bk. EtymDic, 752b.

K 015/09 iki kadın irdi küdegü iki // bolar irdi üdrüm bodunda yigi. V 013/03: *yigi*. F 016/09: *iki*. KB I: *iki* (D/50). KB II: D/50'de *yigi* tercih edilmiş. Aynı düzeltmeyi Dankoff da yapmıştır (262). Beyitteki doğru kelime *yigi* olmalıdır.

K 015/15 barı. V 013/09; F 017/01: *barın*. Arat, KB'de diğer yerlerde *barı*'yı (KB III, 59), burada da *barın*'ı (KB I, D/56) tercih etmiş. *barın*, KB III'te yok.

K 016/01 tödük (düz. tetik). V 013/011: *tesük ... bisük*; F 017/03: *bedük ... bedük*. Arat, K nüshasındaki yazımı düzelterek edisyonunda *tedük*'ü (KB I, D/58) tercih edip anlamını da 'saf' (KB II, D/58), 'temiz, saf' (KB III, 430) olarak düşünür. EtymDic, 455a'da 'his heart intelligent' şeklinde çevrilir ve *bedük* ile olan kafiye nedeniyle kelimenin yapısının bozulduğu belirtilir. KBDankoff: 'his heart was alert' (41). Semih Tezcan, Clauson ve Arat'ın önerilerini tatmin edici bulmaz (1981, 62). Diğer nüshalarda bu kısım net değil, muhtemelen burada bir yazım yanlışı olmalı. K nüshasında da bilinen (017/09, vs.) *titik* 'quick-witted' (EtymDic, 455a) şeklini ihtiyatla da olsa kabul edebiliriz.

K 016/03 tadu. Sanskritçe alıntı *dhātu* 'an element in nature; an elementary constituent of the body' (EtymDic, 451b) kelimesinin kökeni KB III, 417'de gösterilmelidir (Tezcan 1981, 61).

K 016/05 tuçı. *tutşı* 'continuous', *-tş-* > *-tç-* > *-ç-* gelişimini takip ederek (Erdal 1991, 343) *tuçı* olmuştur.

K 016/11 kowurmuş. V 014/01: *kuvarmış*, F 018/01: *kurumış*. *kağur-* 'to parch or roast' (Erdal 1991, 661; EtymDic, 612a) > *kawur-* > *kowur-* şeklinde seslik bir gelişme söz konusu olmalı. Memlük Kıpçak sahasındaki *kowur-* için bk. Al-Turk 2006, 30a [143].

K 016/13 kır. KB II: 'sahralar' (D/69) ile KB III: 'kır, sahra' (251) yerine, KBDankoff, 41'deki gibi 'dağ yamacı' anlamı daha uygun. Krş. Yeni Uygurca *qir* 'ridge' (Schwarz 1992, 664b).

K 016/16 kıll. KBDankoff: 41'deki 'wild swallow' çevirisine karşın, KB II: D/72'deki 'kılkuyruk' çevirisi daha doğrudur. Kaşgarî, *kıl kuş*'un *kıl kudruk* şeklinde de bilindiğini, baharın başında gelen ve ördeğe benzer bir kuş olduğundan (DLT, 169) bahseder. *kıl kuş* veya *kıl kudruk*'un eksiltili (elliptic) şekli (Tezcan 1981, 49) olan *kıl* için krş. *kıl kuyruk* 'boz renkte, kuruğu uzun, ilkbaharda görülen bir çeşit yaban ördeği' (Derleme Sözlüğü, 2800a).

K 017/02 bardı. F 044/08: *birdi*; V 026/12: *bartı*. Arat, *bardı* şeklini tercih etmiş (KB I, D/456), ifadeyi 'kalmak' ile (KB II, D/456) çevirmiştir. Dankoff, F nüshasındaki *birdi* (bêrdi) şeklini tercih eder (1979a, 96) ve ifadeyi 'endow' (54) ile tercüme eder. *Bardı* beyit için uygundur ve mısra, '[insan] iyi nam ve saadet ile ebediyete gitmiştir' şeklinde çevrilebilir.

Turkish Studies

K 017/03 il kend (düz. kün). F 044/09 ve V 026/13: *il kün. kend*, ifadesi yazmadaki ‘*müstensih sızması*’ örneklerinden biridir. *il kün* ifadesini müstensih muhtemelen anlayamadı ve yerine *kend*’i koydu. Krş. KBRafloff II, 13, dip. 26.

K 017/05 küniçe. Dankoff’un ‘*apace*’ (55) çevirisine karşın, Arat’ın ‘*günden güne*’ (KB II, D/459) çevirisi daha doğrudur. *küniçe, kün küniçe* ifadesinin eksiltili şekli olmalıdır. Krş. *kün küniçe* ‘*täglich*’ (LeCoq 1922, Nr.8, IV verso 05 [20]).

K 017/06 eşit (düz. eştip). Vezin ve metnin bağlamı gereği düzeltme gerekli. Muhtemelen müstensih noktalama hatası yapmış olmalı. Krş. F 044/12: *eştip*; V 026/16: *işdep*.

K 017/06 iwe (düz. awa). F 044/12; V 026/16: *awa*. Müstensih *aw-* ‘to crowd round (someone, etc. Dat.)’ (EtymDic, 4b) ifadesini anlayamamış olacak ki yerini *iw-* ‘to be in hurry, to hurry’ (EtymDic, 4b) ile doldurmuş olmalı.

K 017/10 köñül. *Yumşak köñüllüg* ‘soft hearted, gentle in behavior’ (Eckmann 1976, 351) ifadesinin eksiltili şekli *köñül*, vezin gereği oluşmuş olmalıdır.

K 017/11 tuz. KB I: *tüz* (D/464) ve KB II: ‘doğru’ (D/464). DLT’ye dayanılarak önerilen *tuz* ‘saltiness, charm’ okunuşu ve anlamlandırılışı için bk. EtymDic, 571a; Dankoff 1979a, 96.

K 017/12 eligke al- ‘to hold by the hand’ (KBDankoff, 55) anlamında değil, ‘sahip olmak, donanmak’ anlamında olmalıdır. Krş. *eline almak* ‘bir işin veya yerin yönetimini üstlenmek’ (Türkçe Sözlük, 619a); *ele almak* ‘(bir meseleye) halletmek üzere sahip çıkmak’ (Ayverdi 2011, 844a).

K 017/14 <bo> yirde. V 026/24 ve F 045/05 ile vezne göre unutulmuş <bo> eklenebilir.

K 017/15 açın- KB III: ‘ihsan etmek, ihsanda bulunmak, bağışlamak’ (3) veya KBDankoff: ‘reward’ (55) anlamı yerine, ‘versorgen, pflegen, unterhalten, in Ordnung halten’ (Röhrborn 2010, 5) veya ‘to care for, look after, tend (a person or an animal)’ (Erdal 1991, 584) anlamı metne daha uygun.

K 018/02 {bo}. Arat, ‘önce *tili* yazılmış, sonra tashih edilmiş’ (KB I, 61, dip. 471) dese de metinde herhangi bir tashih gözüküyor. *bo*, V 026/02 ve F045/08’e dayanarak ve vezin gereği fazlalıktır.

K 018/05 bilig kıadrini hem biligl<ig> uçar. Bu kısım, diğer nüshalarda farklı olduğu için mukayese imkânına sahip değiliz. KB I: *bilig kıadrini hem biligli uçar* (62, dip. 471). Ancak metinde *biligli* ifadesinde *keft*ten sonra sadece *lam* gözüküyor. *biligli* metne vezin gereği ve dilbilgisel bakımından uygun değil. Kelime eksik yazılmış olmalı.

K 018/12 iki neç kerek mün söz aydım kese. V 046/04: *iki neç kereklig mün söz aydım kese*; KB I: *iki neç kerek bil söz aydım kese* (D/481). Burada iki ihtimal düşünebilir. 1. *men* yanlışlıkla *mün* yazılmıştır (KBRadloff II, 27/14). O zaman, mısra ‘İki şey gerekli: ben kesin olarak söyledim’ şeklinde çevrilebilir. 2. *mün*’ün ‘defect’ (EtymDic, 347b) anlamını dikkate alarak, *kese*’yi ‘kesin’ (KB III, 242) anlamında değil de ‘kesmek’ olarak kabul edersek, ihtiyatla da olsa mısrayı ‘İki şey gerekli: Gereksiz (konuşmamak) ve söz kesmek’ şeklinde çevirebiliriz.

K 020/02 atı. Her üç nüshada da *atı* olmasına (Dankoff 1979a, 91) rağmen, Arat *ayı*’yı (KB I, D/505) tercih ettiği için çeviri de hatalıdır (KB II, D/505).

İŞARETLER

(()) : Orijinal metinde yazıcının yaptığı ilave; { } : Orijinal metinde tarafımızdan çıkarılan kısım; < > : Yazımı unutulmuş olan kısım; // : Beyitlerde mısralar arasını gösterir; [] : Çeviride ilave

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

açıklamayı, kaynakçada tarafımızdan yapılan eklemeyi gösterir; >: Değişimin yönünü gösterir; →: Bakınız.

KISALTMALAR

Ar. Arapça; **dip.** Dipnot; **DLT** Bk. Dankoff 1982–1985; **EtymDic** Bk. Clauson 1972; **F** Bk. Kutadgu Bilig'in Fergana Nüshası [B Nüshası]; **K** Bk. Kutadgu Bilig'in Kahire (Mısır) Nüshası [C Nüshası]; **KB I** Bk. Arat 1991; **KB II** Bk. Arat 1991; **KB III** Bk. Dankoff 1983; **KB** Kutadgu Bilig; **KBRafloff II** Bk. Radloff 1910; **V** Bk. Kutadgu Bilig'in Viyana Nüshası [A Nüshası].

KAYNAKÇA

- AL–TURK, Gulhan (2006). *Et–Tuhfetü'z–Zekiyye Fi'l–Lugati't–Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- ARAT, Reşit Rahmeti (1959). *Kutadgu Bilig II*, Tercüme, Ankara: TTK Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III*, İndeks, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: Kemal ERASLAN, Osman Fikri SERTKAYA, Nuri YÜCE, İstanbul: TKAE Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1991). *Kutadgu Bilig I*, Metin, 3. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, Aysu (2007). “Türk Dilinde Esmā–yı Hüsna”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 2000*, C. I, TDK Yayınları, Ankara: 131–153.
- ATEŞ, Ahmed (1949). “[Yusuf Has Hâcib]: Kutadgu Bilig. [Neşreden] Reşid Rahmeti Arat. İstanbul 1947 = T.D.K. yayınlarından, c. II. 29.”, *TTK Belleten*, C. 13/49–50–51–52, Ankara: 157–163. (Tanıtma)
- AYVERDİ, Semiha (2011). *Kubbealtı Lugati*, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 3 Cilt, 4. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- BARTHOLD, W[ilhelm] (1979). “Tâcîkî” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, SUĞD–TARİKA, 2. Basılış, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 617b.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre–Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- DANKOFF, Robert (1979a). “Textual Problems in Kutadgu Bilig”, *Journal of Turkish Studies*, Vol. 3, Harvard: 89–99.
- DANKOFF, Robert (1979b). “REŞİD RAHMETİ ARAT. Kutadgu Bilig III: İndeks. (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan–Osman Fikri Sertkaya–Nuri Yüce). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV, Sayı: A 12. İstanbul – 1979, XV + 565 pp. 500 TL.”, *Journal of Turkish Studies*, Vol. 3, Harvard: 461–464. (Tenkit–Critica)
- DANKOFF, Robert (1982–1985). Mahmut el–Kāşğarî. *Compendium of the Turkic Dialects (Divānū Lugati't–Türk)*, Edited and Translated with Introduction and Indices, in collaboration with James KELLY, Part I, Harvard University 1982; Part II, Harvard University 1984; Part III, Harvard University 1985.

- DANKOFF, Robert (1983). Yusuf Khas HAJİB. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Translated with an Introduction and Notes, Chicago and London: University of Chicago Press.
- ECKMANN, János (1976). *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica.
- ECKMANN, János (1988). *Çağatayca El Kitabı*, [Çev.] Günay KARAAĞAÇ, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B[ican] (1984). *Kutadgu Bilig Grameri, Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1986). “Kutadgu Bilig’de Değişken Ekler ve Kelimeler”, *V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, Tebliğler (İstanbul 23–28 Eylül 1985), I. Türk Dili, C. I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 89–94.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation*, a functional approach to the lexicon, Vol. I–II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden–Boston: Brill.
- ERDAL, Marcel (2011). “Kutadgu Bilig Metni”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26–27 Ekim 2009)*, Haz. Musa DUMAN, TDK Yayınları, Ankara: 201–208.
- ERSOYLU, Halil (1992). “Kutadgu Bilig’de İki Ayrı Biçimde Transkripsiyonlanmış Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerin Birleştirilmesi”, *TDAY 1987*, Ankara: 165–172.
- GABAIN, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet AKALIN, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜRSOY–NASKALİ, Emine (1992). “Kutadgu Bilig: Clauson’s Observations on the Origin of Extant Mss”, *Altaic Religious Beliefs and Practices*, Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest June 24–29, 1990, Edited by Géza Bethlenfalvy, Ágnes Birtalan, Alice Sárkozi, Judit Vinkovics, Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest: 157–160.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000). *Kutb’un Hüsvrev ü Şirin’i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- HACİB, Yusuf Has (1993). *Kutadgu Bilig (Kahire Nüshası)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kur’an Yolu*, Türkçe Meal ve Tefsir (2007). [Haz.] Hayrettin KARAMAN, Mustafa ÇAĞRICI, İbrahim Kâfi DÖNMEZ, Sadrettin GÜMÜŞ, C. I–IV, 3. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I* (1942). Viyana Nüshası, İstanbul: Alâeddin Kıral Basımevi.
- Kutadgu Bilig Tıpkıbasım II* (1942). Fergana Nüshası, İstanbul: Alâeddin Kıral Basımevi.
- Kutadgu Bilig Tıpkıbasım III* (1943). Mısır Nüshası, İstanbul: Alâeddin Kıral Basımevi.

Turkish Studies

- LE COQ, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayiq, Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist.Klasse, Nr. 2, Berlin.
- LI, Yong-Sō ng (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- MAHDUM, Abid Nazar (2011). "Kutadgu Bilig'de Vezin ve Kafiye Kullanımı Üzerine", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, Haz. Musa DUMAN, TDK Yayınları, Ankara: 379-390.
- Nehcü'l-Ferādis* (1995). Uştmāḡ larning Açuq Yolu, Cennetlerin Açık Yolu, I Metin, II Tıpkıbasım, Tıpkıbasım ve Çevriyazı: János ECKMANN, Yayınlayanlar: Semih TEZCAN, Hamza ZÜLFİKAR, Ankara: TDK Yayınları.
- Nehcü'l-Ferādis* (1998). Uştmāḡ larning Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu, III Dizin-Sözlük, [Haz.] Aysu ATA, Ankara: TDK Yayınları.
- PERRY, John R. (2005). *A Tajik Persian Reference Grammar*, Leiden-Boston: Brill.
- PRITSAK, Omelyan (1977). "Kara-Hanlılar" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, KĀ'ĀN-KVATTA, 2. Basılış, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 251a-273a.
- RADLOFF, W[ilhelm] (1891). *Das Kutatku Bilig des Jusuf Chass-Hadschib aus Bālasagun*, Theil I, der Text in Transscription, St. Petersburg: Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des sciences.
- RADLOFF, W[ilhelm] (1898). "Über eine in Kairo aufgefundenene zweite Handschrift des Kudatku Bilik", *İzv'stiya İmperatorskoy Akademiy Nauk* (Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersburg), Série V, Tom. IX/4, St. Pétersburg: 309-319.
- RADLOFF, W[ilhelm] (1910). *Das Kutatku Bilig des Jusuf Chass-Hadschib aus Bālasagun*, Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, St. Petersburg: Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des sciences.
- RÖHRBORN, Klaus (2010). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SCHWARZ, Henry G. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*, Washington: Western Washington University.
- SHIMIN, Geng (1991). "Notes on an Ancient Uighur Official Decree Issued to a Manichaean Monastery", *Central Asiatic Journal*, Vol. 35/3-4, Wiesbaden: 209-230.
- STEINGASS, F[rancis] [Joseph] (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature, London: Routledge & K. Paul. [New Print: Beirut Lebanon 1998]
- TEZCAN, Semih (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten*, C. XLV/2, S. 178, Ankara: 23-78.
- TEZCAN, Semih (2011). "Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, Haz. Musa DUMAN, TDK Yayınları, Ankara: 523-534.
- TİKEN, Kamil (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, Ankara: TDK Yayınları.

-
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1981). *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer–Metin–Sözlük*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). Haz. Şükrü Haluk AKALIN, Recep TOPARLI, Nevzat GÖZAYDIN, Hamza ZÜLFİKAR, Mustafa ARGUNŞAH, Nurettin DEMİR, Belgin Tezcan AKSU, Beyza GÜLTEKİN, C. I–II, 10. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 12 Cilt, II. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- WEHR, Hans (1976). *Dictionary of Modern Written Arabic*, Editör: J. Milton COWAN, 3. Edition, New York: Spoken Language Services.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch–buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig*, Turnhout (Belgien): Berliner Turfantexte 25.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1996). C. I–VIII, 2. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- YUDAHİN, K. K. (1994). *Kırgız Sözlüğü*, Çev. Abdullah TAYMAS, C. I–II, 3. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.